वेन उवाच—

मत्तः कोऽभ्यधिकोऽन्योऽस्ति कश्चाराध्यो ममापरः ।
कोऽयं हरिरिति ख्यातो यो वो यज्ञेश्वरो मतः ॥ २० ॥

ब्रह्मा जनार्दनः शम्भुरिन्द्रो वायुर्यमो रविः । हुतभुग्वरुणो धाता पूषा भूमिर्निशाकरः ॥ २१ ॥

एते चान्ये च ये देवाः शापानुग्रहकारिणः । नृपस्यैते शरीरस्थाः सर्वदेवमयो नृपः ॥ २२ ॥

एतत् ज्ञात्वा मयाऽऽज्ञप्तं यद्यथा क्रियतां तथा ।
न दातव्यं न यष्टव्यं न होतव्यं च भो द्विजाः ॥ २३ ॥

भर्तृशुश्रूषणं धर्मो यथा स्त्रीणां परो मतः । ममाज्ञापालनं धर्मो भवतां च तथा द्विजाः ॥ २४ ॥

ऋषय ऊचुः—

देह्यनुज्ञां महाराज मा धर्मो यातु संक्षयम् । हविषां परिणामोऽयं यदेतदखिलं जगत् ॥ २५ ॥

श्रीपराशरः—

इति विज्ञाप्यमानोऽपि स वेनः परमर्षिभिः । यदा ददाति नानुज्ञां प्रोक्तः प्रोक्तः पुनः पुनः ॥२६॥

ततस्ते मुनयस्सर्वे कोपामर्षसमन्विताः । हन्यतां हन्यतां पाप इत्युचुस्ते परस्परम् ॥ २७ ॥

यो यज्ञपुरुषं विष्णुमनादिनिधनं प्रभुम् । विनिन्दत्यधमाचारो न स योग्यो भुवः पतिः ॥ २८ ॥

इत्युक्त्वा मंत्रपूतैस्तैः कुशैर्मुनिगणा नृपम् । निजघ्नुर्निहतं पूर्वं भगवन्निन्दनादिना ॥ २९ ॥

ततश्च मुनयो रेणुं ददृशुस्सर्वतो द्विज । किमेतदिति चासन्नान्पप्रच्छुस्ते जनांस्तदा ॥ ३० ॥

आख्यातं च जनैस्तेषां चोरीभूतैरराजके । राष्ट्रे तु लोकैरारब्धं परस्वादानमातुरैः ॥ ३१ ॥

तेषामुदीर्णवेगानां चोराणां मुनिसत्तमाः । सुमहान् दृश्यते रेणुः परवित्तापहारिणाम् ॥ ३२ ॥

ततस्संमन्त्र्य ते सर्वे मुनयस्तस्य (मन्त्रतः)भूभृतः । ममन्थुरूरुं पुत्रार्थमनपत्यस्य यत्नतः ॥ ३३ ॥

मथ्य(तश्च)मानात्समुत्तस्थौ तस्योरोः पुरुषः किल । दग्धस्थूणाप्रतीकाशः खर्वाटश्चातिह्रस्वकः ॥ ३४ ॥

किं करोमीति तान्सर्वान् विप्रानाह त्वरान्वितः । निषीदेति तमूचुस्ते निषादस्तेन सोऽभवत् ॥ ३५ ॥

दीर्घसत्रेणेति ॥ तस्यांशस्ते भविष्यतीति च पाठः । तस्य—यज्ञस्य, अंशः—षष्ठांशः ॥ १७—२४ ॥

देहीति ॥ हविषां परिणामः—कार्यं वृष्ट्यादिद्वारा * अग्नौ प्रास्ताहुति रित्युक्तप्रकारेण ॥ २५, २६ ॥

तत इति ॥ अमर्षोऽतितिक्षा ॥ २७, २८ ॥

इतीति ॥ देवतावेदयज्ञनिन्दया धर्माननुज्ञया आत्मप्रशंसया च स्वयमेव हतत्वात्तद्धन्तुर्न दोष इति भावः ॥ २९—३३ ॥

मथ्यमानादिति ॥ मथ्यतः—मथ्यमानात् । खर्वाटः—खलतिः । खर्वाटश्चातिह्रस्वकः, इति च पाठः । खर्वाटास्य इति पाठे ह्रस्ववक्त्रः ॥ ३४, ३५ ॥

ततस्तत्संभवा जाता विन्ध्यशैलनिवासिनः। निषादा मुनिशार्दूल पापकर्मोपलक्षणाः ॥ ३६ ॥
तेन द्वारेण तत्पापं निष्क्रान्तं तस्य भूपतेः। निषादास्ते ततो जाता वेनकल्मषनाशनाः ॥ ३७ ॥
तस्यैव दक्षिणं हस्तं ममन्थुस्ते ततो द्विजाः ॥ ३८ ॥
मथ्यमाने च तत्राभूत्पृथुर्वैन्यः प्रतापवान्। दीप्यमानः स्ववपुषा साक्षादग्निरिव ज्वलन् ॥ ३९ ॥
आद्यमाजगवं नाम खात्पपात ततो धनुः। शराश्च दिव्या नभसः कवचं च पपात ह ॥ ४० ॥
तस्मिन् जाते तु भूतानि संप्रहृष्टानि सर्वशः ॥ ४१ ॥
सत्पुत्रेण च जातेन वेनोऽपि त्रिदिवं ययौ। पुन्नाम्नो नरकात् त्रातः स तेन सुमहात्मना ॥ ४२ ॥
तं समुद्राश्च नद्यश्च रत्नान्यादाय सर्वशः। तोयानि चाभिषेकार्थं सर्वाण्येवोपतस्थिरे ॥ ४३ ॥
पितामहश्च भगवान्देवैराङ्गिरसैस्सह। स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि च सर्वशः।
समागम्य तदा वैन्यमभ्यषिञ्चन्नराधिपम् ॥ ४४ ॥
हस्ते तु दक्षिणे चक्रं दृष्ट्वा तस्य पितामहः। विष्णोरंशं पृथुं मत्वा परितोषं परं ययौ ॥ ४५ ॥
विष्णुचिह्नं करे चक्रं सर्वेषां चक्रवर्तिनाम्। भवत्यव्याहतो यस्य प्रभावस्त्रिदशैरपि ॥ ४६ ॥
महता राजराज्येन पृथुर्वैन्यः प्रतापवान्। सोऽभिषिक्तो महातेजा विधिवद्धर्मकोविदैः ॥ ४७ ॥
पित्रा पराजितास्तस्य प्रजास्तेनानुरञ्जिताः। अनुरागात्ततस्तस्य नाम राजेत्यजायत ॥ ४८ ॥
आपस्तस्तंभिरे चास्य समुद्रमभियास्यतः। पर्वताश्च ददुर्मार्गं ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ॥ ४९ ॥
अकृष्टपच्या पृथिवी सिद्ध्यन्त्यन्नानि चिन्तया। सर्वकामदुघा गावः पुटके पुटके मधु ॥ ५० ॥
तस्य वै जातमात्रस्य यज्ञे पैतामहे शुभे। सूतस्सूत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामतिः ॥ ५१ ॥
तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः। प्रोक्तौ तदा मुनिवरैस्तावुभौ सूतमागधौ ॥ ५२ ॥

तत इति ॥ निषादा जाता इत्यन्वयः ॥ ३६ ॥

तेनेति ॥ तेन—निषादरूपेण द्वारेण, तत्पापं—भगवन्निन्दनादिरूपं पापम् ॥ ३७—३९ ॥

आद्यमिति ॥ अजगवमेवाजगवं—पिनाकः ॥ ४०—४३ ॥

पितामह इति ॥ देवैः आङ्गिरसैः—षष्ठमन्वन्तरे तैर्देवैर्भविष्यद्भिः। स्थावराणि—हिमवदाद्यधिदैवतानि ॥ ४४ ॥ हस्त इति ॥ चक्रं रेखामयम् ॥ ४५, ४६ ॥

महतेति ॥ राजराज्येन—राज्ञां राजत्वेन ॥ ४७, ४८ ॥

आप इति ॥ ध्वजभङ्गश्च नाभवत्—वनेषु गच्छतः पृथोः आनम्रशाखाग्रा वृक्षाः आसन्—अभवन् ॥ ४९ ॥

अकृष्टपच्येति ॥ अकृष्टपच्या पृथिवी—दोहानन्तरं प्रजाकृतकृष्यादि विनापि सफला पृथिवी, पृथुदुग्धक्षीरपरिणामौषध्याश्रयत्वात्। पुटके—कोटरे ॥ ५० ॥

तस्येति ॥ तस्य—पृथोः, यज्ञे, पैतामहे—पितामहदैवत्ये —* वैन्यस्य हि पृथोर्यज्ञे वर्तमाने महामनः। सुत्यायामभवत्सूतः * इति वायूक्तेः। सूत्यां—सुत्यायां सोमाभिषवे जाते। सूयते सोमोऽस्यामिति सूतिः ॥ ५१, ५२ ॥

स्तूयतामेष नृपतिः पृथुर्वैन्यः प्रतापवान्। कर्मैतदनुरूपं च पात्रं स्तोत्रस्य वां परम्॥ ५३॥
ततस्तावूचतुर्विप्रान्सर्वानेव कृताञ्जली। अद्य जातस्य नो कर्म ज्ञायतेऽस्य महीपतेः॥ ५४॥
गुणा न चास्य ज्ञायन्ते न चास्य प्रथितं यशः। स्तोत्रं किमाश्रयं त्वस्य कार्यमस्माभिरुच्यताम्॥ ५५॥

ऋषय ऊचुः—

करिष्यत्येष यत्कर्म चक्रवर्ती महाबलः। गुणा भविष्या ये चास्य तैरयं स्तूयतां नृपः॥ ५६॥

श्रीपराशरः—

ततः स नृपतिस्तोषं तच्छ्रुत्वा परमं ययौ। सद्गुणैः श्लाघ्यतामेति तस्माल्लभ्या गुणा मम॥ ५७॥
तस्माद्यदद्य स्तोत्रे मे गुणनिर्वर्णनं त्विमौ। करिष्येते करिष्यामि तदेवाहं समाहितः॥ ५८॥
यदिमौ वर्जनीयं च किंचिदत्र वदिष्यतः। तदहं वर्जयिष्यामीत्येवं चक्रे मतिं नृपः॥ ५९॥
अथ तौ चक्रतुः स्तोत्रं पृथोर्वैन्यस्य धीमतः। भविष्यैः कर्मभिः सम्यक्सुस्वरौ सूतमागधौ॥ ६०॥
सत्यवाग्दानशीलोऽयं सत्यसन्धो नरेश्वरः। ह्रीमान्मैत्रः क्षमाशीलो विक्रान्तो दुष्टशासनः॥ ६१॥
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च दयावान् प्रियभाषकः। मान्यान्मानयिता यज्वा ब्रह्मण्यः साधुसम्मतः॥ ६२॥
समश्शत्रौ च मित्रे च व्यवहारस्थितौ नृपः॥ ६३॥
सूतेनोक्तान् गुणानित्थं स तदा मागधेन च। चकार हृदि तादृक् च कर्मणा कृतवानसौ॥ ६४॥
ततस्स पृथिवीपालः पालयन्पृथिवीमिमाम्। इयाज विविधैर्यज्ञैर्महद्भिर्भूरिदक्षिणैः॥ ६५॥
तं प्रजाः पृथिवीनाथमुपतस्थुः क्षुधार्दिताः। ओषधीषु प्रणष्टासु तस्मिन्काले ह्यराजके।
तमूचुस्ते नताः पृष्टास्तत्रागमनकारणम्॥ ६६॥

प्रजा ऊचुः—

अराजके नृपश्रेष्ठ धरित्र्या सकलौषधीः। ग्रस्तास्ततः क्षयं यान्ति प्रजास्सर्वाः प्रजेश्वर॥ ६७॥
त्वं नो वृत्तिप्रदो धात्रा प्रजापालो निरूपितः। देहि नः क्षुत्परीतानां प्रजानां जीवनौषधीः॥ ६८॥

श्रीपराशरः—

ततस्तु नृपतिर्दिव्यमादायाजगवं धनुः। शरांश्च दिव्यान्कुपितः सोऽन्वधावद्वसुन्धराम्॥ ६९॥

स्तूयतामिति॥ औदार्यादिगुणैरेष स्तूयतां, पराक्रमादि कर्म चास्य स्तूयताम्॥ ५३, ५४॥

गुणा इति॥ यशो हि गुणक्रियाप्रसिद्धिः॥ ५५, ५६॥

तत इति॥ सद्गुणैरिति। लोके हि जनः सद्गुणैः स्तुत्यो भवति तस्मान्मम—मया गुणा लभ्याः—संपाद्याः॥ ५७॥

तस्मादिति॥ तदेव औदार्यादि॥ ५८—६०॥ सत्यवागिति॥ ह्रीः—अकार्याल्लज्जा॥ ६१, ६२॥

सम इति॥ व्यवहारस्थितो नृप इति च पाठः। व्यवहारस्थितः—व्यवहारदर्शनाय धर्मासनस्थः॥ ६३, ६४॥

तत इति॥ यज्ञैरियाज—देवपूजामकरोत्॥ ६५॥

तमिति॥ तस्मिन् काले—वेनपृथुराज्यसन्धौ, तेन आगमनकारणं पृष्टास्तमूचुः॥ ६६॥

अराजक इति॥ ओषधीः—ओषध्यः॥ ६७—६९॥

ततो ननाश त्वरिता गौर्भूत्वा च वसुन्धरा। सा लोकान्ब्रह्मलोकादीन्संत्रासादगमन्मही ॥ ७० ॥

यत्र यत्र ययौ देवी सा तदा भूतधारिणी। तत्र तत्र तु सा वैन्यं ददृशेऽभ्युद्यतायुधम् ॥ ७१ ॥

ततस्तं प्राह वसुधा पृथुं पृथुपराक्रमम्। प्रवेपमाना तद्बाणपरित्राणपरायणा ॥ ७२ ॥

पृथिव्युवाच—

स्त्रीवधे त्वं महत्पापं किं नरेन्द्र न पश्यसि। येन मां हंतुमत्यर्थं प्रकरोषि नृपोद्यमम् ॥ ७३ ॥

पृथुरुवाच—

एकस्मिन् यत्र निधनं प्रापिते दुष्टकारिणि। बहूनां भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥ ७४ ॥

पृथिव्युवाच—

प्रजानामुपकाराय यदि मां त्वं हनिष्यसि। आधारः कः प्रजानां ते नृपश्रेष्ठ भविष्यति ॥ ७५ ॥

पृथुरुवाच—

त्वां हत्वा वसुधे बाणैर्मच्छासनपराङ्मुखीम्। आत्मयोगबलेनेमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः ॥ ७६ ॥

श्रीपराशरः—

ततः प्रणम्य वसुधा तं भूयः प्राह पार्थिवम्। प्रवेपिताङ्गी परमं साध्वसं समुपागता ॥ ७७ ॥

पृथिव्युवाच—

उपायतस्समारब्धाः सर्वे सिद्ध्यन्त्युपक्रमाः। तस्माद्ददाम्युपायं ते तं कुरुष्व यदीच्छसि ॥ ७८ ॥

समस्ता या मया जीर्णा नरनाथ महौषधीः। यदीच्छसि प्रदास्यामि ताः क्षीरपरिणामिनीः ॥ ७९ ॥

तस्मात्प्रजाहितार्थाय मम धर्मभृतां वर। तं तु वत्सं (प्रयच्छ) कुरुष्व त्वं क्षरेयं येन वत्सला ॥ ८० ॥

समां च कुरु सर्वत्र येन क्षीरं समंततः। वरौषधीबीजभूतं वीर सर्वत्र भावये ॥ ८१ ॥

श्रीपराशरः—

तत उत्सारयामास शैलान् शतसहस्रशः। धनुष्कोटया तथा वैन्यस्तेन शैला विवर्द्धिताः ॥ ८२ ॥

तत इति ॥ ननाश—अपलायत * नाशः पलायने मृत्यौ मृतौ च * इति वैजयन्ती ॥ ७०—७५ ॥

त्वामिति ॥ योगः—सामर्थ्यं, तदेव बलम्। * आत्मानं प्रथयित्वेमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः * इति हरिवंशे ॥ ७६—७८ ॥

समस्ता इति ॥ क्षीरपरिणामिनीः—क्षीरेण परिणामिनीः ॥ ७९, ८० ॥

समामिति ॥ समां—समस्थलाम्, येन—समीकरणेन, भावये—उत्पादये ॥ ८१ ॥

तत इति ॥ तेन—उत्सारणेन, विवर्तिताः—क्षिप्ताः। विवर्द्धिता इति पाठे एकत्र पुञ्जीकृताः। विवर्जिता इति पाठे उत्सारणदेशे विवर्जिता इति ॥ ८२ ॥

न हि पूर्वविसर्गे वै विषमे पृथिवीतले । प्रविभागः पुराणां वा ग्रामाणां वा पुराऽभवत् ॥ ८३ ॥
न सस्यानि न गोरक्ष्यं न कृषिर्न वणिक्पथः । वैन्यात्प्रभृति मैत्रेय सर्वस्यैतस्य संभवः ॥ ८४ ॥
यत्रयत्र समं त्वस्या भूमेरासीद्द्विजोत्तम । तत्रतत्र प्रजाः सर्वा निवासं समरोचयन् ॥ ८५ ॥
आहारः फलमूलानि प्रजानामभवत्तदा । कृच्छ्रेण महता सोऽपि प्रणष्टास्वोषधीषु वै ॥ ८६ ॥
स कल्पयित्वा वत्सं तु मनुं स्वायंभुवं प्रभुम् । स्वपाणौ पृथिवीनाथो दुदोह पृथिवीं पृथुः ।
सस्य (बीजानि) जातानि सर्वाणि प्रजानां हितकाम्यया ॥ ८७ ॥
तेनान्नेन प्रजास्तात वर्तन्तेऽद्यापि नित्यशः ॥ ८८ ॥
प्राणप्रदाता स पृथुर्यस्माद्भूमेरभूत्पिता । ततस्तु पृथिवीसंज्ञामवापाखिलधारिणी ॥ ८९ ॥
ततश्च देवैर्मुनिभिर्दैत्यै रक्षोभिरद्रिभिः । गन्धर्वैरुरगैर्यक्षैः पितृभिस्तरुभिस्तथा ॥ ९० ॥
तत्तत्पात्रमुपादाय तत्तद्दुग्धं मुने पयः । वत्सदोग्धृविशेषाश्च तेषां तद्योनयोऽभवन् ॥ ९१ ॥
सैषा धात्री विधात्री च धारिणी पोषणी तथा । सर्वस्य तु ततः पृथ्वी विष्णुपादतलोद्भवा ॥ ९२ ॥
एवंप्रभावस्स पृथुः पुत्रो वेनस्य वीर्यवान् । जज्ञे महीपतिः पूर्वो राजाऽभूज्जनरञ्जनात् ॥ ९३ ॥
य इदं जन्म वैन्यस्य पृथोः संकीर्तयेन्नरः । न तस्य दुष्कृतं किंचित्फलदायि प्रजायते ॥ ९४ ॥
दुस्स्वप्नोपशमं नृणां शृण्वतामेतदुत्तमम् । पृथोर्जन्म प्रभावश्च करोति सततं शुभम् ॥ ९५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

नहीति ॥ पूर्वनिसर्ग इति च पाठः । पूर्वनिसर्गे—पूर्वावस्थायाम् । पुरा—पृथोः पूर्वकाले ॥ ८३—८६ ॥

स इति ॥ सस्यं—मनुष्याणां योग्यं सस्यं, पृथुर्दुदोह । तत्र दोहे पृथुरेव यजमानः ऋत्विक् च ॥ ८७, ८८ ॥

प्राणेति ॥ प्राणप्रदाता—अभयप्रदः * जनकश्चोपनेता च यश्च विद्यां प्रयच्छति । अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः ॥ इति वचनात् ॥ ८९; ९० ॥

तत्तत्पात्रमिति ॥ पृथूपदेशाद्देवादिभिस्तत्तद्दत्तैस्तत्तत्पात्रमुपादाय भूस्तत्तत्पयो दुग्धा । देवाद्यैर्यजमानस्थानीयैर्दशवर्गैः ऋत्विक्स्थानीयैः सूर्यबृहस्पतिद्विमूर्द्धजतुनाभमेरुवसुरुचिधृतराष्ट्रसुपर्णान्तकसालाख्यदोग्धृविशेषैः, इन्द्रसोमविरोचनसुमालिहिमवच्चित्ररथतक्षककुबेरमयप्लक्षाख्यवत्सविशेषैः सौवर्णं छन्दोमयमायसं कापालं शैलं पद्मपत्रमलाब्वपक्वमृण्मयं राजतं पालाशमिति तत्तत्पात्रमादाय बलं तपो मायां रुधिरमोषधीः रसं गन्धं विषमन्तर्धानं स्वधां पुनःप्ररोहणमिति क्षीरविशेषं मात्स्यादिषूक्तक्रमेण दुग्धा । अत्र नामभेदस्तु नामान्तरत्वेन बोध्यः । तेषामिति ॥ तेषां—देवादीनां सूर्यादीनामिन्द्रादीनां च । तद्योनयः—तानि बलादीनि योनयः—कारणम् ॥ ९१ ॥

सैषेति ॥ धात्री—माता । विधात्री—कर्त्री ॥ ९२—९५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये प्रथमेंऽशे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

पृथोः पुत्रौ तु धर्मज्ञौ जज्ञातेऽन्तर्द्धिवादिनौ। शिखण्डिनी हविर्धानमन्तर्धानाद्व्यजायत ॥ १ ॥
हविर्धानात् षडाग्नेयी धिषणाऽजनयत्सुतान्। प्राचीनबर्हिषं शुक्रं गयं कृष्णं व्रजाजिनौ ॥ २ ॥
प्राचीनबर्हिर्भगवान्महानासीत्प्रजापतिः। हविर्धानान्महाभाग येन संवर्धिताः प्रजाः ॥ ३ ॥
प्राचीनाग्राः कुशास्तस्य पृथिव्यां विस्तृता मुने। प्राचीनबर्हिरभवत्ख्यातो भुवि महाबलः ॥ ४ ॥
समुद्रतनयायां तु कृतदारो महीपतिः। महतस्तमसः पारे सवर्णायां महामते ॥ ५ ॥
सवर्णाऽऽधत्त सामुद्री दश प्राचीनबर्हिषः। सर्वे प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः ॥ ६ ॥
अपृथग्धर्मचरणास्तेऽतप्यन्त महत्तपः। दश वर्षसहस्राणि समुद्रसलिलेशयाः ॥ ७ ॥

मैत्रेयः—

यदर्थं ते महात्मानस्तपस्तेपुर्महामुने। प्रचेतसः समुद्राम्भस्येतदाख्यातुमर्हसि ॥ ८ ॥

श्रीपराशरः—

पित्रा प्रचेतसः प्रोक्ताः प्रजार्थममितात्मना। प्रजापतिनियुक्तेन बहुमानपुरस्सरम् ॥ ९ ॥

प्राचीनबर्हिरुवाच—

ब्रह्मणा देवदेवेन समादिष्टोऽस्म्यहं सुताः। प्रजास्संवर्द्धनीयास्ते मया चोक्तं तथेति तत् ॥ १० ॥
तन्मम प्रीतये पुत्राः प्रजावृद्धिमतन्द्रिताः। कुरुध्वं माननीया वः सम्यगाज्ञा प्रजापतेः ॥ ११ ॥

श्रीपराशरः—

ततस्ते तत्पितुश्श्रुत्वा वचनं नृपनन्दनाः। तथेत्युक्त्वा च तं भूयः पप्रच्छुः पितरं मुने ॥ १२ ॥

प्रचेतस ऊचुः—

येन तात प्रजावृद्धौ समर्थाः कर्मणा वयम्। भवेम तत् समस्तं नः कर्म व्याख्यातुमर्हसि ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशाध्यायः ॥

प्राचीनाग्रा इति ॥ प्राचीनाग्राः कुशाः यज्ञविशेषीयाः ॥ १—४ ॥

समुद्रेत्यादि ॥ अत्र दारशब्देन दारक्रिया लक्ष्यते। कृतदारः—कृतविवाह इत्यर्थः। महतस्तमसः पार इति सवर्णाविशेषणम्। पुत्रोत्पत्तिद्वारेण तामिस्रादिनरकोत्तारहेतुभूतायामित्यर्थः। समुद्रतनयायां सवर्णाय कृतविवाहः। कृतदारो महीपतेरिति पाठे महीपतेरित्यस्योत्तरेण संबन्धः ॥ ५ ॥

सवर्णेति ॥ प्राचीनबर्हिषो महीपतेः सामुद्री सवर्णा प्रचेतसो नाम पुत्रानाधत्त। ये तमसः पारे तानिति वाऽन्वयः। तामिस्रादिनरकनाशकानित्यर्थः। * शश्वत्पुत्रेण पितरो नाध्यायन् बहुलं तमः * ज्योतिर्हि पुत्रः परमे व्योमन् * इति च श्रुतेः ॥ ६ ॥

पितोवाच—

आराध्य वरदं विष्णुमिष्टप्राप्तिमसंशयम् । समेति नान्यथा मर्त्यः किमन्यत्कथयामि वः ॥ १४ ॥
तस्मात्प्रजाविवृद्ध्यर्थं सर्वभूतप्रभुं हरिम् । आराधयत गोविन्दं यदि सिद्धिमभीप्सथ ॥ १५ ॥
धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं चान्विच्छतां सदा । आराधनीयो भगवाननादिः पुरुषोत्तमः ॥ १६ ॥
यस्मिन्नाराधिते सर्गं चकारादौ प्रजापतिः । तमाराध्याच्युतं वृद्धिः प्रजानां वो भविष्यति ॥१७॥

श्रीपराशरः—

इत्येवमुक्तास्ते पित्रा पुत्राः प्राचेतसो दश । मग्नाः पयोधिसलिले तपस्तेपुस्समाहिताः ॥ १८ ॥
दशवर्षसहस्राणि न्यस्तचित्ता जगत्पतौ । नारायणे मुनिश्रेष्ठ सर्वलोकपरायणे ॥ १९ ॥
तत्रैवावस्थिता देवमेकाग्रमनसो हरिम् । तुष्टुवुर्यस्स्तुतः कामान् स्तोतुरिष्टान्प्रयच्छति ॥ २० ॥

मैत्रेयः—

स्तवं प्रचेतसो विष्णोः समुद्राम्भसि यं स्थिताः । चक्रुस्तं मे मुनिश्रेष्ठ सुपुण्यं वक्तुमर्हसि ॥ २१ ॥

श्रीपराशरः—

शृणु मैत्रेय गोविन्दं यथा पूर्वं प्रचेतसः । तुष्टुवुस्तन्मयीभूताः समुद्रसलिलेशयाः ॥ २२ ॥

प्रचेतस ऊचुः—

नतास्स्म सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती । तमाद्यन्तमशेषस्य जगतः परमं प्रभुम् ॥ २३ ॥
ज्योतिराद्यमनौपम्यमण्वनन्तमपारवत् । योनिभूतमशेषस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥ २४ ॥
यस्याहः प्रथमं रूपमरूपस्य तथा निशा । सन्ध्या च परमेशस्य तस्मै कालात्मने नमः ॥ २५ ॥
भुज्यतेऽनुदिनं देवैः पितृभिश्च सुधात्मकः । (जीव) बीजभूतस्समस्तस्य तस्मै सोमात्मने नमः॥२६॥
यस्तमो हन्ति तीव्रात्मा प्रभाभिर्भासयन्नभः । घर्मशीताम्भसां योनिस्तस्मै सूर्यात्मने नमः ॥ २७ ॥
काठिन्यवान् यो बिभर्ति जगदेतदशेषतः । शब्दादिसंश्रयो व्यापी तस्मै भूम्यात्मने नमः ॥ २८ ॥
यद्योनिभूतं जगतो बीजं यत्सर्वदेहिनाम् । तत्तोयरूपमीशस्य नमामो हरिमेधसः ॥ २९ ॥
यो मुखं सर्वदेवानां हव्यभुक्कव्यभुक् तथा । पितॄणां च नमस्तस्मै विष्णवे पावकात्मने ॥ ३० ॥

अपृथगिति ॥ अपृथग्धर्मचरणाः—एकविधधर्माचरणाः इति दशानामप्येकपत्नीभोगोपक्षेपः ॥ ७—२० ॥

स्तवमिति ॥ यं स्तवं चक्रुस्तं वक्तुमर्हसि ॥ २१, २२ ॥

नतास्स्मेति ॥ वचसां यत्र प्रतिष्ठा । वाच्ये हि वचसां प्रतिष्ठा । प्रवृत्तिनिमित्तमात्रं हि सर्वं वस्तुजातं वचसां, न तु प्रधानतया वाच्यम्, यथा गुणजात्यादिकम् ॥ २३ ॥

ज्योतिरिति ॥ ज्योतिः—अप्राकृतज्योतिर्मयरूपम् । आद्यम्—आदौ भवं, * तमेव भान्तम् * इत्यादिश्रुतेः । अनौपम्यम्—उपमैवौपम्यं तद्रहितम् । अणु—सूक्ष्मम् । अनन्तमपारवत्—देशकालपरिच्छेदरहितम् ॥ २४, २५ ॥ भुज्यत इति ॥ बीजभूतः समस्तस्येति च पाठः । बीजभूतः वृष्ट्यौषधिद्वारा ॥ २६ ॥

य इति ॥ घर्मः—उष्णम् आतपः । शीतं—हिमम् ॥ २७—३० ॥

पंचधाऽवस्थितो देहे यश्चेष्टां कुरुतेऽनिशम् । आकाशयोनिर्भगवांस्तस्मै वाय्वात्मने नमः ॥ ३१ ॥
अवकाशमशेषाणां भूतानां यः प्रयच्छति । अनन्तमूर्तिमाञ्छुद्धस्तस्मै व्योमात्मने नमः ॥ ३२ ॥
समस्तेन्द्रियवर्गस्य यस्सदा स्थानमुत्तमम् । तस्मै शब्दादिरूपाय नमः कृष्णाय वेधसे ॥ ३३ ॥
गृह्णाति विषयान्नित्यमिन्द्रियात्मा क्षराक्षरः । यस्तस्मै ज्ञानमूलाय नतास्म हरिमेधसे ॥ ३४ ॥
गृहीतानिन्द्रियैरर्थानात्मने यः प्रयच्छति । अतःकरणरूपाय तस्मै विश्वात्मने नमः ॥ ३५ ॥
यस्मिन्ननन्ते सकलं विश्वं यस्मात्तथोद्गतम् । लयस्थानं च यस्तस्मै नमः प्रकृतिधर्मिणे ॥ ३६ ॥
शुद्धस्सँल्लक्ष्यते भ्रान्त्या गुणवानिव योऽगुणः । तमात्मरूपिणं देवं नतास्म पुरुषोत्तमम् ॥ ३७ ॥
अविकारमजं शुद्धं निर्गुणं यन्निरञ्जनम् । नतास्म तत्परं ब्रह्म विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ ३८ ॥
अदीर्घह्रस्वमस्थूलमनण्वश्याममलोहितम् । अस्नेहच्छायमतनुमसक्तमशरीरिणम् ॥ ३९ ॥
अनाकाशमसंस्पर्शमगन्धमरसं च यत् । अचक्षुश्श्रोत्रमचलमवाक्पाणिममानसम् ॥ ४० ॥
अनामगोत्रमसुखमतेजस्कमहेतुकम् । अभयं भ्रान्तिरहितमनिद्रमजरामरम् ॥ ४१ ॥
अरजोशब्दममृतमप्लुतं यदसंवृतम् । पूर्वापरे न वै यस्मिंस्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ४२ ॥

पञ्चेति ॥ पञ्चधा—प्राणादिरूपेण । चेष्टाम्—उच्छ्वासनिश्वासव्यायामरससमाधानोच्चरणात्मिकाम् । आकाशयोनिः—आकाशाद्धि वायुः ॥ ३१, ३२ ॥ समस्तेति ॥ स्थानमालम्बनम् ॥ ३३ ॥

गृह्णातीति ॥ विषयः क्षराक्षरः—क्षरं चक्षुः निर्गत्य विषयग्रहणात्, अक्षरं श्रोत्रादि ॥ ३४ ॥

गृहीतानिति ॥ गृहीतान्—बाह्येन्द्रियैः स्पृष्टान्, आलोचितानात्मज्ञानविषयान्करोति । अन्तःकरणभूताय—मनोबुद्ध्यहंकारचित्तात्मने ॥ ३५ ॥

यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्सकलं तिष्ठतीति शेषः । प्रकृतिधर्मिणे—प्रकृतिरूपवते ॥ ३६ ॥

पुरुषरूपमाह शुद्ध इति ॥ ३७ ॥

मुक्तस्वरूपमाह अविकारमिति ॥ बद्धस्य ज्ञानसंकोचविकासरूपो विकारोऽस्ति, तद्रहितत्वमविकारत्वम् । निरंजनं-प्रकृतिसंबन्धरहितम् । परं ब्रह्मेति प्रधानाद्यपेक्षया । (* सचानन्त्यायेति ब्रह्मत्वमुक्तम् ।) पद्यत इति पदं; परमत्वं स्वराट्त्वम् ॥ ३८ ॥

अहंकारादिमुक्तपर्यन्तरूपवतः परस्य स्वरूपमाह अदीर्घेति ॥ अनेन व्यक्ताव्यक्तबद्धमुक्तेभ्यो व्यावृत्तिः । छाया-कान्तिः । अतनुं-निरवयवम् । असक्तम्-अप्रतिहतम् ॥ ३९ ॥

अनाकाशमिति ॥ अनाकाशं-विवररहितम् ॥ ४० ॥

अनामेति ॥ असुखम्-अन्नपानादिजन्यसुखरहितम् । अभयमित्यादिना बद्धव्यावृत्तिः ॥ ४१ ॥

अरज इति ॥ अप्लुतं यदसंवृतमिति च पाठः । प्लुतं-गतिः, तद्रहितम् । पूर्वापरे वस्तुनी नस्तः तस्य नित्यत्वात् । परममक्षरं स्वरूपमिति शेषः ॥ ४२ ॥

परमेशत्वगुणवत्सर्वभूतमसंश्रयम् । नतास्म तत्पदं विष्णोर्जिह्वादृग्गोचरं न यत् ॥ ४३ ॥

श्रीपराशरः—

एवं प्रचेतसो विष्णुं स्तुवन्तस्तत्समाधयः । दशवर्षसहस्राणि तपश्चेरुर्महार्णवे ॥ ४४ ॥

ततः प्रसन्नो भगवांस्तेषामन्तर्जले हरिः । ददौ दर्शनमुन्निद्रनीलोत्पलदलच्छविः ॥ ४५ ॥

पतत्रिराजमारूढमवलोक्य प्रचेतसः । प्रणिपेतुः शिरोभिस्तं भक्तिभारावनामितैः ॥ ४६ ॥

ततस्तानाह भगवान्व्रियतामीप्सितो वरः । प्रसादसुमुखोऽहं वो वरदस्समुपस्थितः ॥ ४७ ॥

ततस्तमूचुर्वरदं प्रणिपत्य प्रचेतसः । यथा पित्रा समादिष्टं प्रजानां वृद्धिकारणम् ॥ ४८ ॥

स चापि देवस्तं दत्त्वा यथाभिलषितं वरम् । अन्तर्धानं जगामाशु ते च निश्चक्रमुर्जलात् ॥ ४९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशाध्यायः

श्रीपराशरः—

तपश्चरत्सु पृथिवीं प्रचेतस्सु महीरुहाः । अरक्ष्यमाणामावव्रुर्बभूवाथ प्रजाक्षयः ॥ १ ॥

नाशकन्मरुतो वातुं वृतं खमभवद्द्रुमैः । दशवर्षसहस्राणि न शेकुश्चेष्टितुं प्रजाः ॥ २ ॥

तान्दृष्ट्वा जलनिष्क्रान्ताः सर्वे क्रुद्धाः प्रचेतसः । मुखेभ्यो वायुमग्निं च तेऽसृजन् जातमन्यवः ॥ ३ ॥

उन्मूलानथ तान्वृक्षान्कृत्वा वायुरशोषयत् । तानग्निरदहद्घोरस्तत्राभूद्द्रुमसंक्षयः ॥ ४ ॥

द्रुमक्षयमथो दृष्ट्वा किञ्चिच्छिष्टेषु शाखिषु । उपगम्याब्रवीदेतान्राजा सोमः प्रजापतीन् ॥ ५ ॥

कोपं यच्छत राजानः शृणुध्वं च वचो मम । सन्धानं वः करिष्यामि सह क्षितिरुहैरहम् ॥ ६ ॥

रत्नभूता च कन्येयं वार्क्षेयी वरवर्णिनी । भविष्यज्जानता पूर्वं मया गोभिर्विवर्द्धिता ॥ ७ ॥

परमिति ॥ परमेशित्वगुणवदिति च पाठः । परमेशित्वगुणवदिति मुक्तव्यावृत्तिः । असंश्रयमिति नित्यव्यावृत्तिः । सर्वभूतं-सर्वात्मभूतम् ॥ ४३—४९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये प्रथमेंऽशे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशाध्यायः

द्रुमक्षयमिति ॥ राजा—वृक्षादीनाम् ॥ १—५ ॥ कोपमिति । यच्छत-नियमयत ॥ ६ ॥

रत्नभूतेति ॥ वार्क्षेयी-वृक्षजा । भविष्यत्-इयं दशप्रचेतसां पत्नी दक्षस्य माता च भविष्यतीत्यादिकं ज्ञानता मया । गोभिः—रश्मिभिः ॥ ७ ॥

मारिषा नाम नाम्नैषा वृक्षाणामिति निर्मिता । भार्या वोऽस्तु महाभागा ध्रुवं वंशविवर्द्धिनी ॥ ८ ॥
युष्माकं तेजसोऽर्द्धेन मम चार्द्धेन तेजसः । अस्यामुत्पत्स्यते विद्वान्दक्षो नाम प्रजापतिः ॥ ९ ॥
मम चांशेन संयुक्तो युष्मत्तेजोमयेन वै । तेजसाऽग्निसमो भूयः प्रजाः संवर्धयिष्यति ॥ १० ॥
कण्डुर्नाम मुनिः पूर्वमासीद्वेदविदां वरः । सुरम्ये गोमतीतीरे स तेपे परमं तपः ॥ ११ ॥
तत्क्षोभाय सुरेन्द्रेण प्रम्लोचाख्या वराप्सराः। प्रयुक्ता क्षोभयामास तमृषिं सा शुचिस्मिता ॥ १२ ॥
क्षोभितस्स तया सार्द्धं वर्षाणामधिकं शतम् । अतिष्ठन्मन्दरद्रोण्यां विषयासक्तमानसः ॥ १३ ॥
तं सा प्राह महाभाग गन्तुमिच्छाम्यहं दिवम् । प्रसादसुमुखो ब्रह्मन्ननुज्ञां दातुमर्हसि ॥ १४ ॥
तयैवमुक्तः स मुनिस्तस्यामासक्तमानसः । दिनानि कतिचिद्भद्रे स्थीयतामित्यभाषत ॥ १५ ॥
एवमुक्ता ततस्तेन साग्रं वर्षशतं पुनः । बुभुजे विषयांस्तन्वी तेन साकं महात्मना ॥ १६ ॥
अनुज्ञां देहि भगवन् व्रजामि त्रिदशालयम् । उक्तस्तथेति स पुनः स्थीयतामित्यभाषत ॥ १७ ॥
पुनर्गते वर्षशते साधिके सा शुभानना । यामीत्याह दिवं ब्रह्मन्प्रणयस्मितशोभनम् ॥ १८ ॥
उक्तस्तयैवं स मुनिरुपगुह्यायतेक्षणाम् । प्राहास्यतां क्षणं सुभ्रु चिरकालं गमिष्यसि ॥ १९ ॥
सा क्रीडमाना सुश्रोणी सह तेनर्षिणा पुनः । शतद्वयं किंचिदूनं वर्षाणामन्वतिष्ठत ॥ २० ॥
गमनाय महाभाग देवराजनिकेतनम् । प्रोक्तः प्रोक्तस्तया तन्व्या स्थीयतामित्यभाषत ॥ २१ ॥
तस्य शापभयाद्भीता दाक्षिण्येन च दक्षिणा । प्रोक्ता प्रणयभङ्गार्तिवेदिनी न जहौ मुनिम् ॥ २२ ॥
तया च रमतस्तस्य परमर्षेरहर्निशम् । नवंनवमभूत्प्रेम मन्मथाविष्टचेतसः ॥ २३ ॥
एकदा त्वरयायुक्तो निश्चक्रामोटजान्मुनिः । निष्क्रामन्तं च कुत्रेति गम्यते प्राह सा शुभा ॥ २४ ॥
इत्युक्तस्स तया प्राह परिवृत्तमहश्शुभे । सन्ध्योपास्तिं करिष्यामि क्रियालोपोऽन्यथा भवेत् ॥ २५ ॥
ततः प्रहस्य सुदती तं सा प्राह महामुनिम् । किमद्य सर्वधर्मज्ञ परिवृत्तमहस्तव ॥ २६ ॥

मारिषेति ॥ नाम—प्रसिद्धा, मारिषेति नाम्ना प्रसिद्धा । वृक्षाणामिति । वृक्षाणां संबन्धिनी वार्क्षेयीति निर्मिता ॥ ८, ९ ॥

मम चेति ॥ मम दौहित्रत्वान्ममांशेन-सौम्येन, शान्त्यादिबहुलेन मातृगुणेन, युष्मत्तेजस्संभवेनाग्नेयांशेन क्रौर्यशौर्यादिपितृगुणेन च युक्तः प्रजाः संवर्द्धयिष्यति; सर्गस्याग्नीषोमात्मकत्वात् ॥ १० ॥

कन्याया आभिजात्यज्ञानाय तज्जन्माह कण्डुरित्यादिना ॥ ११—२१ ॥

तस्येति॥ *या गौरवं भयं प्रेम सद्भावं पूर्वनायके। न मुञ्चत्यन्यचित्ताऽपि सा ज्ञेया दक्षिणा बुधैः॥ दक्षिणाया भावो दाक्षिण्यम् । प्रणयो-याञ्चा ॥ २२, २३ ॥ एकदेति ॥ उटजः-पर्णशाला ॥ २४, २५ ॥

तत इति ॥ परिवृत्तं—परिणतम् । सर्वधर्मज्ञेति गतबहुब्दकृत्यविस्मरणोपालंभः ॥ २६ ॥

बहूनां विप्र वर्षाणां परिवृत्तमहस्तव । गतमेतन्न कुरुते विस्मयं कस्य कथ्यताम् ॥ २७ ॥

मुनिरुवाच—

प्रातस्त्वमागता भद्रे नदीतीरमिदं शुभम् । मया दृष्टाऽसि तन्वङ्गि प्रविष्टाऽसि ममाश्रमम् ॥ २८ ॥

इयं च वर्तते सन्ध्या परिणाममहर्गतम् । उपहासः किमर्थोऽयं सद्भावः कथ्यतां मम ॥ २९ ॥

प्रम्लोचोवाच—

प्रत्यूषस्यागता ब्रह्मन् सत्यमेतन्न तन्मृषा । तद्गद्गतस्य कालस्य गतान्यब्दशतानि ते ॥ ३० ॥

सोम उवाच—

ततस्ससाध्वसो विप्रस्तां पप्रच्छायतेक्षणाम् । कथ्यतां भीरु कः कालस्त्वया मे रमतः सह ॥ ३१ ॥

प्रम्लोचोवाच—

सप्तोत्तराण्यतीतानि नववर्षशतानि ते । मासाश्च षट् तथैवान्यत्समतीतं दिनत्रयम् ॥ ३२ ॥

ऋषिरुवाच—

सत्यं भीरु वदस्येतत्परिहासोऽथ वा शुभे । दिनमेकमहं मन्ये त्वया सार्द्धमिहास्थितम् ॥ ३३ ॥

प्रम्लोचोवाच—

वदिष्याम्यनृतं ब्रह्मन्कथमत्र तवान्तिके । विशेषेणाद्य भवता पृष्टा मार्गानुवर्तिना ॥ ३४ ॥

सोम उवाच—

निशम्य तद्वचस्सत्यं स मुनिर्नृपनन्दनाः । धिक्धिङ्मामित्यतीवेत्थं निनिन्दात्मानमात्मना ॥ ३५ ॥

मुनिरुवाच—

तपांसि नष्टानि हतं ब्रह्म ब्रह्मविदां धनम् । हृतो विवेकः केनापि योषिन्मोहाय निर्मिता । ३६ ॥

ऊर्मिषट्कातिगं ब्रह्म ज्ञेयमात्मजयेन मे । मतिरेषा हृता येन धिक् तं कामं महाग्रहम् ॥ ३७ ॥

व्रतानि वेदवेद्याप्तिकारणान्यखिलानि च । नरकग्राममार्गेण सङ्गेनापहृतानि मे ॥ ३८ ॥

विनिन्द्येत्थं स धर्मज्ञः स्वयमात्मानमात्मना । तामप्सरसमासीनामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥

बहूनामिति ॥ तव बहूनां वर्षाणां गतानां सताम् अहः परिणामं गतमित्येतत्कस्य विस्मयं न कुरुते ! [इ]दं कथ्यताम् ॥ २७, २८ ॥ इयमिति ॥ सद्भावः—सत्यम् ॥ २९, ३० ॥ तत इति ॥ कः-कियान् ॥ ३१–३३ ॥

वदिष्यामीति ॥ मार्गानुवर्तिना-रागकृतमुत्पथं त्यक्त्वा विवेकात्स्वधर्मानुसन्धित्सया परिहासानर्हेण ॥ ३४, ३५ ॥ तपांसीति ॥ हतं ब्रह्म—विस्मृतो वेदः ॥ ३६ ॥

ऊर्मीति ॥ * अशनायापिपासे च शोकमोहौ जरामृती ॥ युगशः प्राणधीदेहधर्मास्ते हि षडूर्मयः ॥ [इ]ति । आत्मजयः—मनोनियमः । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् । एषा—ब्रह्मविषया मतिः ॥ ३७ ॥

व्रतानीति ॥ वेदवेद्यं ब्रह्म, तदाप्तिकारणानि ॥ ३८ ॥ विनिन्द्येति ॥ आत्मना-मनसा ॥ ३९ ॥

गच्छ पापे यथाकामं यत्कार्यं तत्कृतं त्वया। देवराजस्य मत्क्षोभं कुर्वन्त्या भावचेष्टितैः ॥ ४० ॥
न त्वां करोम्यहं भस्म क्रोधतीव्रेण वह्निना। सतां सप्तपदं मैत्रमुषितोऽहं त्वया सह ॥ ४१ ॥
अथवा तव को दोषः किं वा कुप्याम्यहं तव। ममैव दोषोऽतितरां येनाहमजितेन्द्रियः ॥ ४२ ॥
यया शक्रप्रियार्थिन्या कृतो मे तपसो व्ययः। त्वया धिक्तां महामोहमंजूषां सुजुगुप्सिताम् ॥ ४३ ॥

सोम उवाच—

यावदित्थं स विप्रर्षिस्तां ब्रवीति सुमध्यमाम्। तावद्गलत्स्वेदजला सा बभूवातिवेपथुः ॥ ४४ ॥
प्रवेपमानां स तदा खिन्नगात्रलतां सतीम्। गच्छ गच्छेति सक्रोधमुवाच मुनिसत्तमः ॥ ४५ ॥
सा तु निर्भर्त्सिता तेन विनिष्क्रम्य तदाश्रमात्। आकाशगामिनी स्वेदं ममार्ज तरुपल्लवैः ॥ ४६ ॥
वृक्षाद्वृक्षं ययौ बाला तदग्रारुणपल्लवैः। निर्मार्जमाना गात्राणि गलत्स्वेदजलानि वै ॥ ४७ ॥
ऋषिणा यस्तदा गर्भस्तस्या देहे समाहितः। निर्जगाम स रोमाञ्चस्वेदरूपी तदङ्गतः ॥ ४८ ॥
तं वृक्षा जगृहुर्गर्भमेकं चक्रे तु मारुतः। मया चाप्यायितो गोभिः स तदा ववृधे शनैः ॥ ४९ ॥
वृक्षाग्रगर्भसंभूता मारिषाख्या वरानना। तां प्रदास्यन्ति वो वृक्षाः कोप एष प्रशाम्यताम् ॥ ५० ॥
कण्डोरपत्यमेवं सा वृक्षेभ्यश्च समुद्गता। ममापत्यं तथा वायोः प्रम्लोचातनया च सा ॥ ५१ ॥
स चापि भगवान् कण्डुः क्षीणे तपसि सत्तमः। पुरुषोत्तममाख्यातं विष्णोरायतनं ययौ ॥ ५२ ॥

तत्रैकाग्रमतिर्भूत्वा चकाराराधनं हरेः। ब्रह्मपारमयं कुर्वञ्जपमेकाग्रमानसः।
ऊर्ध्वबाहुर्महायोगी स्थित्वाऽसौ भूपनन्दनाः ॥ ५३ ॥

प्रचेतस ऊचु—

ब्रह्मपारं मुनेश्श्रोतुमिच्छामः परमं स्तवम्। जपता कण्डुना देवो येनाराध्यत केशवः ॥ ५४ ॥

सोम उवाच—

पारं परं विष्णुरपारपारः परः परेभ्यः परमार्थरूपी।
स ब्रह्मपारः परपारभूतः परः पराणामपि पारपारः ॥ ५५ ॥

गच्छेति। भावचेष्टितैः—भावाद्यैश्चेष्टितैः, विलासाद्यैः ॥ ४० ॥

नेति॥ सप्त पदानि सह गच्छतां सतां मैत्रम्, किं पुनश्चिरकालं त्वया सहोषितस्य मे॥ ४१, ४२॥

ययेति ॥ मोहमंजूषां—मोहनपञ्जरम्। मोहभाजनभूतां जुगुप्सितां त्वां धिगित्यन्वयः ॥ ४३—४९ ॥

वृक्षेति ॥ वृक्षाणामग्रं पल्लवानि, स एव गर्भः ॥ ५०, ५१ ॥

अथ मारिषाजन्मानुपयुक्तमपि प्रसङ्गात्स्वदुष्कृतप्रायश्चित्तादिरूपं भगवत्स्तोत्रादिकं कण्डुचरितशेषमाख्याति—स चापीति ॥ ५२ ॥तत्रेति ॥ ब्रह्मपारमयं—ब्रह्मपारस्वरूपम् ॥ ५३, ५४ ॥

पारंपरमिति ॥ पारंपरं—संसाराध्वनः परं पारम्—अन्तः, * सोऽध्वनः पारमाप्नोति * यमध्वनः पारमुशन्ति योगिनः * इति श्रुतिपुराणाभ्याम्। यद्वा परंपरया गुरुसंप्रदायाविच्छेदेनोपदेश्यं रहस्यं वस्तु; यथा

स कारणं कारणतस्ततोऽपि तस्यापि हेतुः परहेतुहेतुः ।
कार्येषु चैवं स ह कर्मकर्तृरूपैरशेषैरवतीह सर्वम् ॥ ५६ ॥
ब्रह्मप्रभुर्ब्रह्म स सर्वभूतो ब्रह्म प्रजानां पतिरच्युतोऽसौ ।
ब्रह्माव्ययं नित्यमजं स विष्णुरपक्षयाद्यैरखिलैरसङ्गि ॥ ५७ ॥

छान्दोग्ये * तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्यः * इति ; * एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः * इति च । अपारपारः—पारतीरकर्मसमाप्ताविति धातोः * यद्वक्तुं नैव पार्यत इत्यादौ शक्यार्थे प्रयोगदर्शनाल्लक्षणया पारः—शक्तिः, अपारपारः—अनंतशक्तिरित्यर्थः ; * पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते * इत्यादि श्रुतेः । यद्वा पारं यस्य नास्ति सोऽपारपारः ; अपरिमितपरिमाण इतिवन्निर्देशः । * न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमाप * इति श्रुतेः । अथवा अपारस्य—असमाप्तस्यापूर्णस्य यज्ञादिकर्मणः पारः—स्वकीर्तनस्मरणादिना पारयिता-समापकः पूरको वा । * विष्णुर्वै यज्ञस्य दुरिष्टं पाति इत्यादि * विदुः कृष्णं ब्राह्मणास्तत्त्वतो ये तेषां राजन् सर्वयज्ञाः समाप्ताः * सर्वं करोति निश्छिद्रं नामसंकीर्तनं तव * इत्यादि च । परः परेभ्यः—कारणत्वनिरतिशयानन्दत्वादिना परेभ्यः ब्रह्मादिभ्यः परः । परमार्थरूपी—ब्रह्मादिवन्न विनाशिविग्रहः, अपि तु सर्वशक्त्याश्रयपरमार्थदिव्यविग्रहः ; परप्रयोजनानन्दस्वरूपो वा । ब्रह्मपारः-ब्रह्मणः—प्रधानस्य, पारः—अवसानभूमिः । आर्षो लिङ्गव्यत्ययः । यद्वा सब्रह्मपारः—सब्रह्मणः—सवेदान् वैदिकान् पालयतीति सब्रह्मपारः । रलयोरभेदः । परपारभूतः—प्रधानापेक्षया परः समष्टिपुरुषः, तस्य पारभूतः, * प्रधानपुंसोरजयोः कारणम्, * उभावेतौ लीयेते परमात्मनि * इति च दर्शनात् । यद्वा परेषां-परस्परभिन्नानां वस्तूनां पारभूतः—असंकरकृन्मर्यादाभूतः, * एष सेतुर्विधरण इति श्रुतेः । परः पराणां-परेभ्यो नित्यमुक्तेभ्यः जगद्योनित्वशेषित्वादिभ्यः परः । पारपारः—सर्वपारभूतः कालः तस्यापि पारः अवसानभूमिः, * कालं स पचत इति । यद्वा पाराणां—पूरकाणां व्योमादिविभुद्रव्याणां, पारः—पूरयिता । पॄपालनपूरणयोरिति धातोर्णिजन्तात्पचाद्यच् । * तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमिति । अथवा पालानां पालः, रलयोरभेदः * एष हीदं सर्वं गोपायतीति, * न हि पालनसामर्थ्यमृते सर्वेश्वरं हरिम् * इति च ॥ ५५ ॥

स कारणमिति ॥ कारणतस्तत इति षष्ठ्यर्थे तसिः । चरमकार्यस्य देहादेः कारणं विराट्, तस्य भूतानीत्यादिका प्रकृत्यन्ता कारणमाला, स विष्णुः कारणतस्ततोऽपि कारणमित्यनुषङ्गः, भूतानि, तस्यापि हेतुस्तन्मात्राणि । परहेतुहेतुः—परोऽहंकारः तद्धेतुर्महान् । तद्धेतुः प्रकृतिरिति । एवं महदादिदेहान्तकार्येषु च महदादिकार्यमालाऽपि स एवेत्यर्थः । अनेनोपादानत्वमुक्तम् । रक्षकत्वमाह-सहेति ॥ स इति पदच्छेदः । स एव तत्तत्क्रियारूपैस्तत्तत्कर्तृरूपैरात्मीयैरित्थंभूतः सर्वमवति । हेति प्रसिद्धौ । अथवा सहकर्मभिः—कर्मसहितैः तत्तत्कर्तृरूपैः ॥ ५६ ॥

ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मप्रभुः—वेदनिर्वाहकः । स ब्रह्मभूरिति पाठे ब्रह्मणि वेदे प्रतिपाद्यत्वेनाविर्भवतीत्यर्थः । ब्रह्म सः—वेदश्च सः ; सर्वभूतः अन्यदपि वेदाङ्गादिरूपं शब्दजातं स एव । प्रकृतसजातीयविशेषपरामर्शी हि सर्वशब्दः । * शब्दमूर्त्तिधरस्यैतदिति हि वक्ष्यति । ब्रह्म—* द्वे ब्रह्मणीति वक्ष्यमाणं ज्ञानद्वयम् ; तदप्यसौ । यद्वा ब्रह्मणः—वेदद्रष्टुर्विरिञ्चेस्तत्प्रजानां वेदार्थस्मर्तॄणां मन्वादीनां च पतिः । परस्वरूपमाह-ब्रह्माव्ययमिति । ब्रह्माक्षरमिति च पाठः । अव्ययत्वादिना प्रधानाद्व्यावृत्तिः । अजत्वेन बद्धात्, तस्य कर्माधीनशरीरग्रहणलक्षणजन्मवत्त्वात् । नित्यमजमिति मुक्ताद्व्यावृत्तिः ; तस्य कदाचिज्जन्मवत्त्वात् ॥ ५७ ॥

ब्रह्माक्षरमजं नित्यं यथाऽसौ पुरुषोत्तमः। तथा रागादयो दोषाः प्रयान्तु प्रशमं मम ॥ ५८ ॥

सोम उवाच—

एतद्ब्रह्मपराख्यं वै संस्तवं परमं जपन्। अवाप परमां सिद्धिं स समाराध्य केशवम् ॥ ५९ ॥

(इमं स्तवं यः पठति शृणुयाद्वाऽपि नित्यशः। स कामदोषैरखिलैर्मुक्तः प्राप्नोति वाञ्छितम् ॥)

इयं च मारिषा पूर्वमासीद्या तां ब्रवीमि वः। कार्यगौरवमेतस्याः कथने फलदायि वः ॥ ६० ॥

अपुत्रा प्रागियं विष्णुं मृते भर्तरि सत्तमाः। भूपपत्नी महाभागा तोषयामास भक्तितः ॥ ६१ ॥

आराधितस्तया विष्णुः प्राह प्रत्यक्षतां गतः। वरं वृणीष्वेति शुभे सा च प्राहात्मवाञ्छितम् ॥ ६२ ॥

भगवन्बालवैधव्याद्वृथाजन्माऽहमीदृशी। मन्दभाग्या समुद्भूता विफला च जगत्पते ॥ ६३ ॥

भवन्तु पतयः श्लाघ्या मम जन्मनि जन्मनि। त्वत्प्रसादात्तथा पुत्रः प्रजापतिसमोऽस्तु मे ॥ ६४ ॥

[कुलं शीलं वयस्सत्यं दाक्षिण्यं क्षिप्रकारिता। अविसंवादिता सत्त्वं वृद्धसेवा कृतज्ञता ॥]

रूपसंपत्समायुक्ता सर्वस्य प्रियदर्शना। अयोनिजा च जायेयं त्वत्प्रसादादधोक्षज ॥ ६५ ॥

सोम उवाच—

तयैवमुक्तो देवेशो हृषीकेश उवाच ताम्। प्रणामनम्रामुत्थाप्य वरदः परमेश्वरः ॥ ६६ ॥

देव उवाच—

भविष्यन्ति महावीर्या अन्यस्मिन्नेव जन्मनि। प्रख्यातोदारकर्माणो भवत्याः पतयो दश ॥ ६७ ॥

पुत्रं च सुमहात्मानमतिवीर्यपराक्रमम्। प्रजापतिगुणैर्युक्तं त्वमवाप्स्यसि शोभने ॥ ६८ ॥

वंशानां तस्य कर्तृत्वं जगत्यस्मिन्भविष्यति। त्रैलोक्यमखिला सूतिस्तस्य चापूरयिष्यति ॥ ६९ ॥

त्वं चाप्ययोनिजा साध्वी रूपौदार्यगुणान्विता। मनःप्रीतिकरी नृणां मत्प्रसादाद्भविष्यसि ॥ ७० ॥

इत्युक्त्वाऽन्तर्दधे देवस्तां विशालविलोचनाम्। सा चेयं मारिषा जाता युष्मत्पत्नी नृपात्मजाः ॥ ७१ ॥

श्रीपराशरः—

ततस्सोमस्य वचनाज्जगृहुस्ते प्रचेतसः। संहृत्य कोपं वृक्षेभ्यः पत्नीधर्मेण मारिषाम् ॥ ७२ ॥

दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषायां प्रजापतिः। जज्ञे दक्षो महाभागो यः पूर्वं ब्रह्मणोऽभवत् ॥ ७३ ॥

एवमुक्तस्य ब्रह्मगुणजातस्यानुक्तस्य च सौलभ्यादेरर्चावतारे पौष्कल्यं सूचयञ्छपथं करोति ब्रह्माक्षरमिति ॥ असाविति पुरुषोत्तमाख्याद्रौ पुरः स्थितं पुरुषोत्तमसंज्ञं भगवन्तमङ्गुल्या निर्दिश्याह ॥ ५८, ५९ ॥

इयं चेति। एतस्याः कथने मम कार्यगौरवं यत्नगौरवम्, वः सुपुत्रत्वादिफलदम्। कार्यं गौरवमिति पाठे युष्माभिर्गौरवं कर्तव्यमिति ॥ ६०—६२ ॥ भगवन्निति ॥ विफला—वैफल्यमपुत्रत्वादि ॥ ६३—६८ ॥

वंशानामिति ॥ सूतिः—संतानः ॥ ६९—७३ ॥

स तु दक्षो महाभागस्सृष्ट्यर्थं सुमहामते। पुत्रानुत्पादयामास प्रजासृष्ट्यर्थमात्मनः ॥ ७४ ॥
अवरांश्च वरांश्चैव द्विपदोऽथ चतुष्पदान्। आदेशं ब्रह्मणः कुर्वन् सृष्ट्यर्थं समुपस्थितः ॥ ७५ ॥
स सृष्ट्वा मनसा दक्षः पश्चादसृजत स्त्रियः ॥ ७६ ॥
ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश। कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्दवे ॥ ७७ ॥
तासु देवास्तथा दैत्या नागा गावस्तथा खगाः। गन्धर्वाप्सरसश्चैव दानवाद्याश्च जज्ञिरे ॥ ७८ ॥
ततः प्रभृति मैत्रेय प्रजा मैथुनसंभवाः। संकल्पाद्दर्शनात्स्पर्शात्पूर्वेषामभवन् प्रजाः।
तपोविशेषैः सिद्धानां तदाऽत्यन्ततपस्विनाम् ॥ ७९ ॥

मैत्रेयः—

अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्षः पूर्वं जातो मया श्रुतः। कथं प्राचेतसो भूयः समुत्पन्नो महामुने ॥ ८० ॥
एष मे संशयो ब्रह्मन्सुमहान्हृदि वर्तते। यद्दौहित्रश्च सोमस्य पुनः श्वशुरतां गतः ॥ ८१ ॥

श्रीपराशरः—

उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यौ भूतेषु सर्वदा। ऋषयोऽत्र न मुह्यन्ति ये चान्ये दिव्यचक्षुषः ॥ ८२ ॥
युगेयुगे भवन्त्येते दक्षाद्या मुनिसत्तम। पुनश्चैव निरुद्ध्यन्ते विद्वांस्तत्र न मुह्यति ॥ ८३ ॥
कानिष्ठ्यं ज्यैष्ठ्यमप्येषां पूर्वं नाभूद्द्विजोत्तम। तप एव गरीयोऽभूत्प्रभावश्चैव कारणम् ॥ ८४ ॥

मैत्रेयः—

देवानां दानवानां च गन्धर्वोरगरक्षसाम्। उत्पत्तिं विस्तरेणेह मम ब्रह्मन्प्रकीर्तय ॥ ८५ ॥

श्रीपराशरः—

प्रजास्सृजेति व्यादिष्टः पूर्वं दक्षः स्वयंभुवा। यथा ससर्ज भूतानि तथा शृणु महामुने ॥ ८६ ॥
मानसान्येव भूतानि पूर्वं दक्षोऽसृजत्तदा। देवानृषीन्सगंधर्वानसुरान्पन्नगांस्तथा ॥ ८७ ॥
यदाऽस्य सृजमानस्य न व्यवर्धन्त ताः प्रजाः। ततः संचिन्त्य स पुनः सृष्टिहेतोः प्रजापतिः ॥ ८८ ॥
मैथुनेनैव धर्मेण सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः। असिक्नीमुपयेमेऽथ वीरणस्य प्रजापतेः।
सुतां सुतपसा युक्तां महतीं लोकधारिणीम् ॥ ८९ ॥
अथ पुत्रसहस्राणि वैरुण्यां पञ्च वीर्यवान्। असिक्न्यां जनयामास सर्गहेतोः प्रजापतिः ॥ ९० ॥

स इति ॥ सृष्ट्यर्थमित्यस्य यः पूर्वं ब्रह्मणोऽभवदिति पूर्वश्लोकेनान्वयः ॥ ७४, ७५ ॥

स सृष्ट्वेति ॥ चराचरादिरूपान् पुत्रान्मनसा सृष्ट्वा ; पश्चात्-वक्ष्यमाणहर्यश्वादिपुत्रनाशादूर्ध्वम् ॥ ७६ ॥

कालस्य नयने-ग्रहचारादिविषयत्वेन स्वभ्रमणेन च ज्ञापने नियुक्ताः अश्विन्यादिताराः ॥ ७७, ७८ ॥

तत इति ॥ पूर्वेषाम्-दक्षात् पूर्वेषाम् ॥ ७९—८१ ॥ उत्पत्तिरिति ॥ नित्यः प्रवाहरूपेण ॥ ८२ ॥

तान्दृष्ट्वा नारदो विप्र संविवर्द्धयिषून्प्रजाः । संगम्य प्रियसंवादो देवर्षिरिदमब्रवीत् ॥ ९१ ॥
हे हर्यश्वा महावीर्याः प्रजा यूयं करिष्यथ । ईदृशो दृश्यते यत्नो भवतां श्रूयतामिदम् ॥ ९२ ॥
बालिशा बत यूयं ये नास्या जानीथ वै भुवः । अन्तरूर्ध्वमधश्चैव कथं स्रक्ष्यथ वै प्रजाः ॥ ९३ ॥
ऊर्ध्वं तिर्यगधश्चैव यदाऽप्रतिहता गतिः । तदा कस्माद्भुवो नान्तं सर्वे द्रक्ष्यथ बालिशाः ॥९४॥
ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयातास्सर्वतोदिशम् । अद्यापि नो निवर्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥ ९५ ॥
हर्यश्वेष्वथ नष्टेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः । वैरुण्यामथ पुत्राणां सहस्रमसृजत्प्रभुः ॥ ९६ ॥
विवर्द्धयिषवस्ते तु शबलाश्वाः प्रजाः पुनः । पूर्वोक्तं वचनं ब्रह्मन्नारदेनैव नोदिताः ॥ ९७ ॥
अन्योन्यमूचुस्ते सर्वे सम्यगाह महामुनिः । भ्रातॄणां पदवी चैव गन्तव्या नात्र संशयः ॥ ९८ ॥
ज्ञात्वा प्रमाणं पृथ्व्याश्च प्रजास्स्रक्ष्यामहे ततः । तेऽपि तेनैव मार्गेण प्रयातास्सर्वतोमुखम् ।
अद्यापि न निवर्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥ ९९ ॥
ततः प्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणे द्विज । प्रयातो नश्यति तथा तन्न कार्यं विजानता ॥ १०० ॥
तांश्चापि नष्टान् विज्ञाय पुत्रान् दक्षः प्रजापतिः । क्रोधं चक्रे महाभागो नारदं तं शशाप च ॥ १०१ ॥
सर्गकामस्ततो विद्वान्स मैत्रेय प्रजापतिः । षष्टिं दक्षोऽसृजत्कन्या वैरुण्यामिति नः श्रुतम् ॥ १०२ ॥
ददौ स दश धर्माय काश्यपाय त्रयोदश । सप्तविंशति सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमिने ॥ १०३ ॥
द्वे चैव बहुपुत्राय द्वे चैवाङ्गिरसे तथा । द्वे कृशाश्वाय विदुषे तासां नामानि मे शृणु ॥ १०४ ॥
अरुन्धती वसुर्जामिर्लंघा भानुर्मरुद्वती । संकल्पा च मुहूर्ता च साध्या विश्वा च तादृशी ।
धर्मपत्न्यो दश त्वेतास्तास्वपत्यानि मे शृणु ॥ १०५ ॥
विश्वेदेवास्तु विश्वायाः साध्या साध्यानजायत । मरुद्वत्यां मरुत्वन्तो वसोश्च वसवः स्मृताः ।
मुहूर्तास्तु मुहूर्तायां जाता भानोस्तु भानवः ॥ १०६ ॥

युगेयुग इति ॥ युज्यन्तेऽस्मिन्सर्वे ग्रहाः, एकस्थानं यान्तीति व्युत्पत्त्या, ग्रहयुगं कल्प इति ज्योतिष-प्रसिद्धेश्च कल्पमन्वन्तरादिकालोऽत्र युगम्। पुराणान्तरे दक्षस्य स्वायंभुवे मन्वन्तरे जातत्व पुनश्चाक्षुषे जन्मप्रसिद्धेः, कल्पवासिभृग्वादिप्रजेश्वरान्तर्गतत्वाच्च ॥ ८३—९३ ॥

ऊर्ध्वमिति ॥ य(दा?)थाप्रतिहतागतिरित्यत्र अप्रतिहतेति पदच्छेदः ॥ ९४—१०० ॥

तानिति ॥ नारदशापे वायुः * शबलाश्वेषु नष्टेषु दक्षः क्रुद्धोऽशपद्द्विजम्। नारदं नाशमेहीति गर्भ-वासं वसेति च । तदा दक्षस्सुतां प्रादात्प्रियां वै परमेष्ठिने। तस्मात्स नारदो जज्ञे भूयश्शापभयादृषिः * इति ॥ १०१, १०२ ॥

ददाविति ॥ दाक्षायणीनां संज्ञावंशौ विस्तरेण वक्तुं ददावित्यनुवादः । सप्तविंशतीति सुपो लुक् ॥ १०३, १०४ ॥

अरुन्धतीति ॥ एता अरुन्धत्याद्याः प्राचेतसस्य दक्षस्य सुताः दश धर्मपत्न्यः, पूर्वोक्ताः श्रद्धाद्यास्त्र-योदश तु स्वायम्भुवस्य दक्षस्येत्यविरोधः ॥ १०५, १०६ ॥